

П. В. Пучков, О. П. Журавльов

ЧИ ІСНУВАЛИ ВЕРШНИЦТВО І КІННОТА ЗА КАМ'ЯНОЇ, МІДНОЇ ТА БРОНЗОВОЇ ДОБИ?

Аналізуються дані, що дозволяють зробити висновок про час, починаючи з якого стали використовувати верхових коней для війни й полювання.

Вступ. Значення верхового коня для війни, торгівлі та полювання дозволяє стверджувати, що «коли людина вперше стрибнула на спину коня..., змінився хід історії»¹. Але коли відбулась ця знаменна подія? Т. Гюкслі (Huxley), друг Ч. Дарвіна, жартуючи, намалював у 1876 р. фантастичну пралюдину Eohippus верхи на праконові Eohippus'і (рис. 1, 1), що жив 45 мільйонів років тому. Сучасні ж автори без жартів наводять вельми різні дати: 3500, 6000, 14 000 і більш як 30 000 років тому. І чи справді «хід історії» змінився одразу, чи може, «чекав», доки вершники «вивчаться» на наїзників? Істину встановити не просто, бо факти дозволяють різні інтерпретації. Труднощі викликані відсутністю самодостатніх ознак для розрізнення залишків диких і домашніх коней, неможливістю в ряді випадків стверджувати, що домашні або приручені коні використовувались саме для верхової їзди, а не інакше, суперечливими поглядами фахівців щодо тлумачення творів мистецтва чи предметів побуту (дійсно чи ймовірно пов'язаних з «кінською» тематикою), помилками у визначенні абсолютного чи відносного віку знахідок. Але труднощі можна перебороти, якщо осмислити наявні дані, виходячи з загального історичного, етнографічного, екологічного та палеоекологічного контексту. Це дозволяє зробити правильний вибір, обґрунтовано відкинути і сенсаційно-емоційні «новаторські», і занадто консервативні, догматичні тлумачення.

З цих позицій (і наскільки дозволяє сучасний рівень знань) спробуємо відповісти на такі питання: 1) чи існували верхові та загалом домашні або приручені коні в палеоліті?; 2) як люди могли тоді їх використовувати?; 3) чи впливали вершники на біологічні (вимирання великих тварин) і етнокультурні події в доісторичні часи?; 4) де і коли відбувалась початкова доместикація коней?; 5) що сталося з дикими кіньми після появи домашніх (яке походження мають тарпани)?; 6) чи була можлива доместикація коней без освоєння верхової їзди і коли виникла остання?; 7) яким могло бути використання приручених та домашніх коней до винайдення колеса, плугу та верхової їзди високого рівня?; 8) з якого моменту успіхи конярства почали суттєво впливати на історичні події?; 9) чому «доба колісниць» передувала «добі кінноти»?

1. Попередні зауваження про вершництво та наїзництво. Жоден народ не використовував верхових чи запряжених у колісницю коней для полювання, не користуючись ними для війни і наваки. Але відомо, що за бронзової доби протягом ряду століть в усіх «культурних» (тобто тих, що мали писемність) країнах (Мікенська Греція, Фригія, Хеттське Царство, Єгипет, Мітання, Ассирія, Китай) існувала верхова їзда пастухів, гінців та розвідників, але не було кінноти: знать воювала та полювала на колісницях². Ці та інші факти дозволяють висунути такі положення: а) кінний боець і мисливець потребують близького, якщо не тотожного, рівня майстерності верхової їзди (*наїзництва*) з усіма наслідками, що витікають з цієї обставини; б) один з наслідків — поява кінноти, тобто ви-

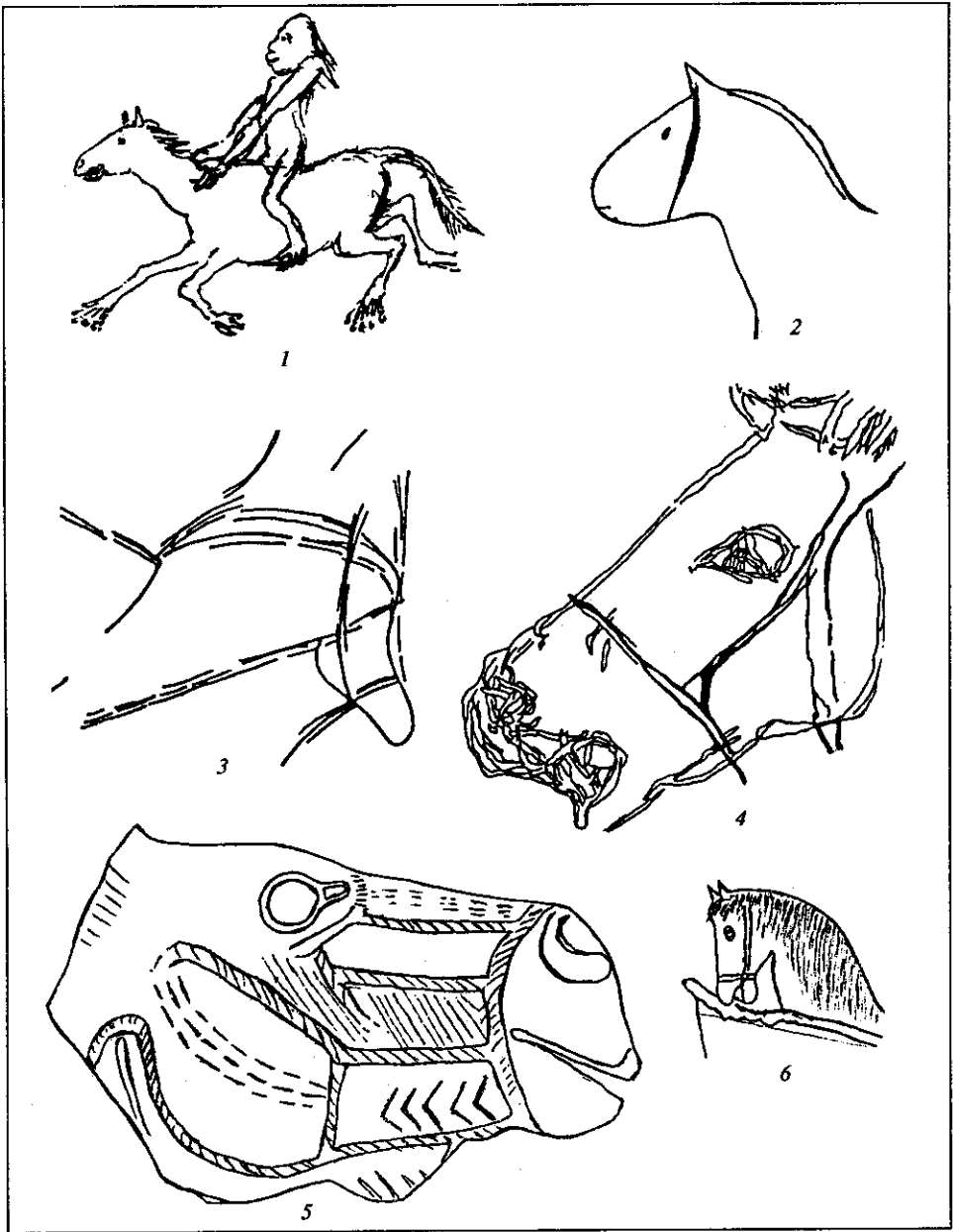

Рис. 1. Сучасні (1, 6) та пізньопалеолітичні (2—5) зображення коней з території Франції: «Еоһомо» на «Еоһіppus'і», жарт Томаса Ґюкслі (1); кінь з недоуздром (?), частина малюнка з печери Ля Пасіжон (2); голови коней з вуздечками без вудил (?), за малюнками (3, 4) та гравіюрою з кістки (5) з печер Марсуля у Верхній Гаронні (3), Ля Марш у В'снні (4) та Сен-Мішель д'Арюдї в Атлантичних Піренеях (5); спосіб виникнення прикуски в коня, що довго знаходиться в стайні (6).

користання верхових коней на війні, котре не може не відобразитись в мистецтві і не вплинути на перебіг природних, етнокультурних та соціально-політичних подій; в) досягненню найзніщого рівня верхової їзди протягом тривалого часу мав передувати нижчий її рівень, достатній для переміщень людини верхи та нагляду за конями чи худобою на пасовищі (*просте вершництво*); г) опанування простого вершництва було необхідною передумовою появи найзництва, але саме ще не могло мати таких значних наслідків, які повинно було мати опанування найзництва; д) тому появу найзництва легше зафіксувати в історії, ніж першопопаву простого вершництва.

2. Чи існували в палеоліті «кінні номади»? З ряду французьких та іспанських печер відомі пізньопалеолітичні малюнки та кістяні статуетки коней з недоуздкою (?) (рис. 1, 2), чи й вуздечками без вудил (?) (рис. 1, 3—5)³. «Начальницькі скіпетри», загадкові предмети з кістки або оленячого рогу, іноді вважаються деталями зброї з отворами для проходження шкіряного ременя. У Франції, в департаменті Шарант, знайдені різці коней пізньопалеолітичного (стоянка Плакар) і навіть мустьєрського (стоянка Ля Кіна віком більш як 30 000 років тому) часів, долотоподібна зтертість яких (2, 1) схожа на ту, що мають коні, які довго утримуються прив'язаними або в стайнях. Ця зтертість («прикуска») утворюється тому, що коні «з нудьги» довго стоять, вигнувши спину дугою та з силою вхопивши різцями стовп, загорожу, ясла для корму (рис. 1, 6); в диких та вільно утримуваних коней прикуски не виявлено⁴.

Звідси виникли припущення, ніби в палеоліті існували свійські тяглові й верхові коні, зокрема й твердження Р. Лікі: «Видовище [палеолітичних] вершників, галопуючих по холодних луках Європи, хоч як би воно не шокувало археологів... може виявитись цілком вірним»⁵. За Я. Ліндبلادом⁶, саме кінь, внаслідок переваг верхового полювання, став першою домашньою твариною, а «народ вершників» з'явився «під час останньої льодовикової епохи... більш як чотирнадцять... а може й усі тридцять тисяч» років тому. На думку ж С. В. Томірдіадо, «кінні номади» знищили останніх мамутів та шерстистих носорогів у степах Монголії та Забайкалля⁷.

За іншими тлумаченнями, палеолітичні майстри так зображували анатомічні деталі коня (волосся, вени, м'язи та ін.), що вони ставали схожі на зброю⁸, а упряжі тоді не могло бути через відсутність мотузок. З цим важко погодитись, зважаючи на реалістичність деяких зображень (рис. 2, 4, 5) і їх безумовно палеолітичний вік⁹. Матеріалом для мотузок і упряжі могли служити кінське, мамутове, бізоняче волосся, сухожилля, ремені, нарізані зі шкір, рослинні волокна. Наявність боласів ще за мустьєрських часів¹⁰ теж доводить, що якісь типи мотузок все ж таки тоді існували.

Але поява в палеоліті зброї навряд чи пов'язана з одомашненням коней для верхової їзди. Вірогідніше, це є наслідком приручення окремих тварин з іншою метою. Спійманих лошат могли тримати для забави і поїдати згодом. Або вирощувати з них кобил-манків для приманювання диких огирів, котрих чекали мисливці у засідці¹¹, чи робочих коней для перетягування вантажів (колод, вбитих тварин, їх шкір, частин мамутових туш, мамутових кісток та бивнів) волоком або в'юком. Коней могли вести за недоуздок, що охоплював шию або голову за вухами (рис. 1, 2). Складніші мотузкові намордники (рис. 1, 3—5), вірогідно, використовували з тією ж метою. Поглядам, що це вуздечки для верхової їзди¹², суперечить відсутність вудил, проникаючих до рота (рис. 1, 3—5). Приручені кобили-манки і тяглові коні могли утримуватись на прив'язі у закритих помешканнях (гротах тощо) і набувати завдяки цьому згаданої «прикуски». Втім, її могли набувати й дикі коні, обдираючи кору взимку та навесні¹³.

Прибійники палеолітичного наїзництва можуть залеречити, що вершник правив конем за допомогою намордника (рис. 1, 5), що стискав носову область, чи мотузки, продітої крізь носову перегородку (рис. 2, 2)¹⁴, або й зовсім без зброї. Останнє демонструють циркові наїзники та нумідійська кіннота. Нумідійці воювали без вудил, чи й без вуздечки, керуючи конем за допомогою шенкелів чи палички, якою постукували тварину між вухами. Це не заважало їм вправно користуватися дротиками (котрі були основною зброєю вже в пізньому палеоліті), мечами, а іноді, можливо, й луком¹⁵.

Але досить вірогідно, що нумідійці, воюючи без вудил, об'їжджали коней з вудилами, як об'їжджають тепер з вудилами коней, що потім без зброї виступають у цирку¹⁶. Якщо ж вони справді не знали вудил, то тим досконалішими мали бути вправність вершника і його взаємодія з конем. Цього не можна було досягнути без тривалої школи верхової їзди, виїздки і добору коней, без наявності численного свійського поголів'я останніх. Всього цього не могло існувати в палеоліті, бо мисливські та воєнні переваги наїзництва настільки суттєві, що людство, раз засвоївши це вміння, вже не покинуло б його до історичних часів.

Люди, що навчилися вправно наздоганяти і вбивати верхи чотириногу здобич, неодмінно використали б це вміння і проти піших сусідніх племен.

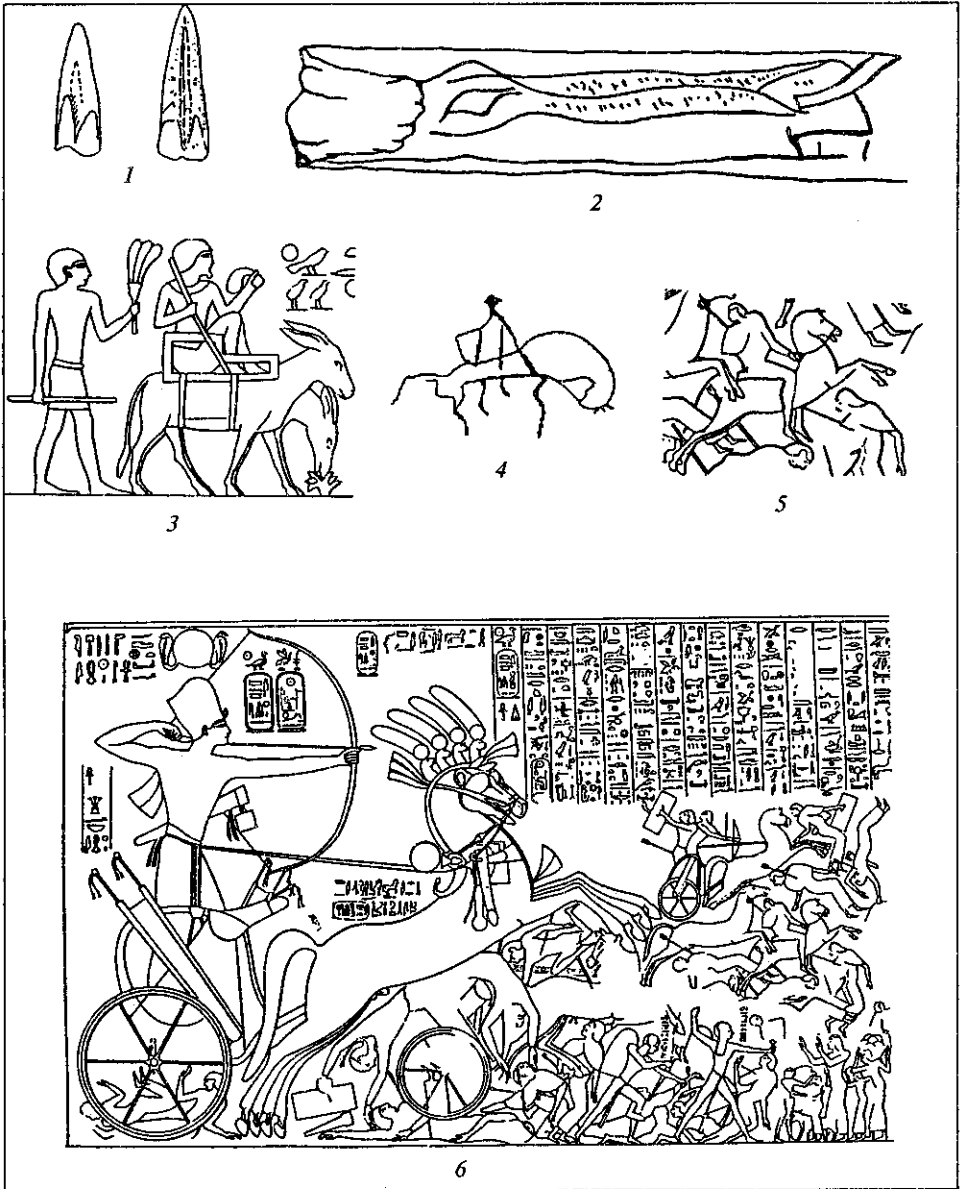

Рис. 2. Зображення кінських різців й голови коня (?) та вершників «докіннотних» часів: різці з «прикускою» з стоянки Ля Кіна в Шаранті, Франція, мустьє (1); голова коня або північного оленя з мотузкою, продітою крізь носову перегородку (?), вигравійована на кістці з печери Еспеш у Високих Піренеях, Франція, пізній палеоліт (2); вершник на ослі часів V єгипетської династії (? XXIII ст. до н. е.) (3); вершник бронзової доби, вигравійований на скелі біля Кам'яної Могили, Запорізької обл., Україна (4); верхокінний втікач окремо (5) та з іншими бійцями (6) з барельєфу Карнакського храму у Фівах, де зображено битву при Кадеші (? 1312 р. до н. е.). Кінь без вершника поряд із втікачем вірогідно вивільнений з колісниці, як і той, на якому вершник втікає.

Останні були б винищені або загнані в непридатні для коней ліси, болота та гори, або самі стали б наїзниками. Так трапилось в Америці у XVII—XVIII ст., де індіанці, які сіли на завезених з Європи коней, тероризували піші племена, аж доки останніх зовсім не залишилось у придатних для конярства зонах прерій, пампасів та льяносів¹⁷. Також в археологічно короткий термін розповсюдилась на початку I тис. до н. е. кавалерія, а за 800—500 років до цього — кіннотяглові бойові колісниці¹⁸. Так само швидко й невідворотно мало б поширитися наїзництво в палеоліті, коли б його тоді винайшли. Кінні народи неодмінно з'явилися б скрізь, де жили коні. А значить — по усій Північній Євразії, вкритої

тоді (крім частин, зайнятих льодовиками) чудовими пасовищами степового, лугового, луголісового та лісостепового типу; ці пасовища водночас і годували мамутів та інших великих травоядних і створювались їх випасом (так створюють пасовища і сучасні слони)¹⁹. Оскільки в Берингії (суші, яка поєднувала тоді Азію та Америку) теж жили коні, предки індіанців, які прийшли в Америку в кінці вюрму, також мали б бути вершниками. Припустивши, що це було саме так, ми додамо до складної проблеми вимирання в Америці диких коней²⁰ ще й загадку загибелі тут коней свійських. І куди тоді поділися ті «палеолітичні номади», котрі залишились в Євразії? Хай вони не змогли жити у голоценових лісах і тундрах. Але ж у степах збереглися всі умови для конярства. Якщо так, останнє миром або війною неодмінно прийшло б і до землеробів Передньої Азії, Єгипту, Ірану, Індії, Китаю. Ці землероби змушені б були обзавестися кіньми задовго не тільки до аріїв (II тис. до н. е.), але й до початку своєї писемної історії (IV тис. до н. е.). Та якраз саме цього ми і не маємо.

За приручення окремих тварин, а не існування одомашненого кінського поголів'я, свідчить і те, що палеолітичні зображення коней зі зброєю нечисленні, порівняно з зображеннями диких коней. А повна відсутність зображень вершників у палеолітичному мистецтві, котре взагалі дуже багате на образи коней, остаточно доводить, що, всупереч Р. Лікі, «видовище палеолітичних вершників», що переслідують копитних тварин, приречене назавжди залишитись примарою.

Отже, спроби верхової їзди, якщо вони й мали місце в палеоліті, не переросли в явище верхового полювання. За браком коліс, користь і від робочого конярства не була такою значною, як згодом. Те ж стосується м'ясного конярства (і скотарства взагалі): затрати праці при спорудженні загорож, охороні від хижаків, попередженні втеч, піклуванні про корми та молодняк, не були надто привабливими для вмілих мисливців в умовах достатку великої дичини. Тому палеолітичне «конярство» обмежувалось прирученням окремих тварин, а його навички не набули надто широкого поширення. Вони могли втрачатись унаслідок міжплеменних сутичок та інших причин.

3. Чи могли верхокінні полювання спричинити вимирання великих тварин плейстоцену? Ні, бо таких полювань, як показано вище, просто не існувало.

4. Чи існували свійські коні в нео- та енеоліті? На Близькому Сході свійські коні з'являються лише наприкінці III тис. до н. е. як дивні рідкісні тварини через Закавказзя й Іран (ассірійська назва коня — «гірський східний осел»); згодом (близько 2000 р. до н. е.) ассірійські купці прибували до хеттів на возах, запряжених кіньми, а з воєнним (колісничним) конярством хетти знайомляться значно пізніше завдяки мітаннійцям; але свійські коні існували в Передкавказзі, Закавказзі, Середній Азії, Китаї, Італії в III і, можливо, навіть в IV тис. до н. е.²¹

На ряді пам'яток віком від V до III тис. до н. е., розкиданих від Моравії до Алтаю, залишки свійського коня досить звичайні²². Поки що найдавніші (між 5,5 та 6,5 тис. років тому) залишки свійських коней знайдені на деяких стоянках Молдови (культура лінійно-стрічкової кераміки: Флорешти), степу та лісостепу Південної України (культури нижньодонська: Ракушковий Яр; сурська: поселення № 2 та 3 на Сурському острові, Старобільське та нижній шар Собачок; буго-дністровська: Синюхин Брід, Пугач 2 та Гард 3; азово-дніпровська: нижні шари Семенівки та Роздольного, Підгоровка, нижні шари Середнього Стогу та другий шар Собачок), Західної України (культура лінійно-стрічкової кераміки: Голишів та Гнила Полонка) і, можливо, Північної України (лизогубівська культура: Лизогубівка)²³. На пам'ятках давнішого неоліту (культура кришкереш) залишки безсумнівно свійських коней поки що не знайдені. Сказане узгоджується з поширеною думкою про степи та лісостепи Східної Європи, як регіон ранньої появи свійських коней, а може й зону їх початкового одомашнення, але дозволяє гадати, що подія ця сталась не в енеоліті, а ще в пізньому чи середньому неоліті.

Та чи можна довіряти цим даним? Адже невідомо ознак, котрі, взяті ізольовано, дозволяли б з абсолютною певністю відрізнити кістки та зуби свійських та диких коней! Можна, бо в ряді випадків зразки визначались за кількома критеріями, котрі, якщо їх брати в сукупності, надають-таки надійності визначенню²⁴. За всіма цими ознаками вищезгадані коні нео- та енеолітичних

стоянок Молдови, України та Казахстану не відрізняються від пізніших безумовно свійських коней бронзової та залізної доби. Певності надає й те, що на деяких стоянках (Гард 3 в Миколаївській області буго-дністровської культури віком від 5,7 до 6,2 тис. років тому та інших) залишки великого свійського коня, *E. c. caballus* знайдені разом з залишками малого дикого коня-тарпана, *E. c. gmelini*²⁵. Це переконливо доводить факт одомашнення: дві раси диких коней не співіснували б на одній території, а злилися б в одну²⁶. Перешкодити цьому могли лише люди, які утримували свійське поголів'я.

5. Що сталося з дикими кіньми після появи свійських? Думка, ніби степові (*Equus caballus gmelini*) та лісові (*E. c. sylvaticus*) тарпани не первинно дикі, а здичавілі свійські коні, ґрунтується на відсутності залишків тарпанів в плейстоценових при їх наявності в голоценових пам'ятках, коли свійські коні вже існували або могли існувати²⁷. Та неймовірно, щоб геть усі дикі коні щезли одразу після появи свійських. Вірогідніше поступове зменшення їх у кількості, по мірі збільшення поголів'я свійських коней та іншої худоби: процес мав нагадувати кількатисячолітнє зникнення тура під наступом людини та зростаючого поголів'я корів. З іншого боку, тарпани, безумовно, мали домішку крові свійських коней, котрі тікали до диких родичів при нагоді. Збереження тарпанами до кінця свого існування «диких» расових ознак²⁸ є наслідком природного добору та модифікуючого впливу «диких» умов. Ці явища протидіяли прояву ознак свійських порід у метисів. Відсутність залишків плейстоценових тарпанів, при наявності тоді коней інших рас, пов'язана зі зміною у голоцені расового типу коня завдяки природним та антропічним впливам. Наприклад, тарпани значно менші від широкопалих коней (*E. c. latipes*), поширених в Східній Європі у пізньому плейстоцені та ранньому голоцені²⁹. Дикі коні зменшувались завдяки потеплінню (сваще зменшуються у теплішому кліматі, якщо нема протидіючих впливів), інтенсивному полюванню протягом багатьох поколінь³⁰ та витісненню їх з кращих пасовищ людьми і свійськими копитними.

6. Як могли використовувати коней до винайдення колеса та плуга? По-перше, як м'ясну та молочну худобу місцевого походження, краще пристосовану до умов регіону, ніж рогата худоба, приведена з Передньої Азії³¹. Це тим імовірніше, що кінські м'ясо та молоко забезпечують повноцінніше й здоровіше харчування людини, навіть якщо вона має досить м'яса та молокопродуктів іншого походження³². По-друге, попередній випас коней покращує ефективність випасу рогатої худоби; коні краще корів, не кажучи вже про овець та кіз, копитять сніг взимку; тому монголи та казахи випускають рогату худобу на зимові пасовища після коней, завдяки чому корови, а особливо вівці випасаються успішніше³³. Ефективнішим є і літній випас рогатих по високотрав'ю, якщо там за кілька днів до того пройнуть коні: отава після них куститься і відростає за рахунок поживної, молодшої тканини. Та й взагалі коні покращують кормову цінність степових та лугових пасовищ, бо рослини, цінні у кормовому відношенні, отримують конкурентну перевагу над малоцінними рослинами. А в степах деяких типів випас овець без коней чи корів призводить до «затирсованості» пасовищ. Тобто до масового розвитку ковила-тирси. Зрілі остюки останньої вгвинчуються в вовну, а потім у м'ясо, призводячи вівцю до страждань, схуднення й загибелі³⁴. По-третє, коней могли запрягати до саней та волокуш, як робили донедавна в багатьох регіонах Європейської Росії та Сибіру³⁵. По-четверте, коней могли використовувати як в'ючних тварин, ведучи їх за недоуздки чи вуздечки без вудил³⁶. Нарешті, свійські кобили могли правити за манків при полюванні на диких коней³⁷. Отже, стимулів для одомашнення коней було досить, хоча й невідомо, котрий з них був найважливішим спочатку.

7. Чи існували наїзництво та кіннота в нео- та енеоліті? Останній варіант ствердної відповіді запропонували Д. Ентоні, Д. Я. Телегін та Д. Браун³⁸ (Anthony & al., 1991: 94—100). Вони вважають, що: а) коней осіддали раніше, ніж запрягли на території сучасної України близько 6 тис. років тому; б) рівень верхової їзди вже тоді був достатнім для використання на війні й полюванні, що надало першим наїзникам рішучих переваг над сусідами; в) ці наїзники були протоаріями — носіями *дереївського варіанту культури Середній Стог* та мови, вихідної для всіх індоєвропейських мов; г) нащадки протоаріїв розселювались, асимілюючи ближні й далекі племена, поки не оволоділи степами Євразії і,

повільніше, густо населеною Європою, поклавши початок всім індоєвропейським етносам.

Але наведені нижче факти або дозволяють різні тлумачення, або кричуще суперечать даній концепції.

7.1. Зтертість від вудил на перших передкорінних зубах нижньої щелепи знайдена в жеребця зі стоянки *Дереївка* (Дніпропетровська область) та в кількох коней зі стоянки *Ботай* (Північний Казахстан). Вік останніх визначено як 4,0—5,5³⁹, а першого — вважався за близький до 6 тис. років тому, тобто набагато старший за появу плугу та колеса⁴⁰. Але виявилось, що стратиграфічне положення щелепи було непевним, а радіовуглецевий вік її близький не до 6,0, як більшості дереївських знахідок, а до 5,0⁴¹ чи навіть до 2,7 тис. років тому⁴² (цікаво, а як тоді датувати решту кісток коня?). Тобто, це кінь бронзового або й кіммерійського часу. Проте це ще не означає, що за енеолітичної доби не було вершництва, бо: а) не піддано сумнівам вік зразків зі зтертістю від вудил з Ботаю; б) можливі інші подібні знахідки по мірі вивчення зубів за відповідною методикою⁴³; в) відсутність на зразках такої зтертості не означає, що коні не були верховими. Вони могли або не гризти вудил, або мати ремінні, кісткові чи інші вудила, які не дають значного зтирання, або бути верховими конями без вудил⁴⁴. З іншого боку, Ботайські зразки зі зтертістю могли належати коням, яких запрягали до саней чи волокуш.

7.2. Велика кількість залишків коней, переважно жеребців, на стоянці Деревка. Її вважають наслідком або спеціалізованого конярства з забоєм надлишку жеребців⁴⁵, або переслідування диких табунів верхи, коли гинули жеребці, що намагались захистити табун⁴⁶. Проте і піші мисливці могли вбивати переважно диких жеребців, якщо чатували їх біля прив'язаних рецептивних свійських кобил⁴⁷. Але навіть якщо всі дереївські (та ботайські) коні були свійськими, це ще не доводить існування кінноти.

*7.3. Наслідки появи вершництва в Євразії мали бути такими ж, як в Америці XVI—XVIII ст., де індійці пампасів і прерій, що осідали завезених коней, швидко реалізували цю перевагу над пішими племенами*⁴⁸. Останні були або винищені, або пригнічені, або витіснені в непридатні для коней місцевості, або самі перетворилися на наїзників. Наїзництво тут посилювало мисливську, скотарську, воєнну і торговельну активність, унаслідок чого швидко збільшилися кількість населення і його майнове розшарування. Швидко змінилися також звичаї й вірування (поява культу коня та ін.). Але аналогія між «протоаріями», навіть якщо вони справді першими осідали коней, та індіями XVI—XVIII ст. є хибною⁴⁹. Індійці отримали свійських коней, упряж, ідеї та ключові навички їзди і бою верхи від європейців прямо або опосередковано⁵⁰. «Протоарії» та їх нащадки до всього доходили самі. Процес мав бути набагато повільнішим, а зрушення в різних сферах життя — менш раптовими.

*7.4. Помітне зростання кількості коней і майнового розшарування в степових культурах до «доби колісниць» пов'язують з кінними набігами*⁵¹. Але таке розшарування в скелянців (ранній енеоліт степів між Дніпром та Доном) було зумовлене ефективним осілим та відгонним скотарством у поєднанні із взаємовигідним обміном з трипільськими й іншими землеробами та металургами Балкано-Карпатського регіону⁵². Цілком можливо, що в цій торгівлі коні були не лише товаром для обміну, а й ходили під в'юком чи впрягались у волокуші та сані⁵³. Потім завмирання мідної металургії в Балкано-Карпатському регіоні призвело до скорочення торгівлі і послаблення майнового розшарування в степовиків. Зокрема, воно не виражене в суто стогівців та дереївців з їх осілим мисливсько-скотарсько-землеробським, а не кінно-кочовим способом життя⁵⁴. Не з'ясовано, чи є скупчення кісток коней в Деревці (і Ботай) наслідком полювання на диких коней, чи забою свійських. У пізніших степовиків (ямна, кеми-обинська, новотитарівська, катакомбна культури) розшарування базувалося на відгонному скотарстві та, частково, землеробстві при інтенсивному використанні возів, запряжених волами й посиленні войовничості, але навряд чи з участю коней, кістки яких, на відміну від бронзової та залізної діб, рідко трапляються в похованнях⁵⁵.

*7.5. Пізні трипільці будували великі укріплені міста. Вважається, що так вони захищались від дереївських і пізніших кіннотників*⁵⁶. Іноді постулюється, що дереївці повністю знищили трипільську цивілізацію. Але, за археологічними да-

ними, не було ніякої експансії дереївської культури, синхронної середньому та пізньому трипілью ⁵⁷. В цілому ж переміщення племен на Україні за нео- та енеолітичної доби, у тому числі й в трипільський період від 4300 до 2300 рр. до н. е., відбувалися не тільки від переважно пастушого сходу до переважно землеробського заходу, а й не меншою, якщо не більшою мірою, і в зворотному напрямку; занепад трипільської цивілізації співпав з занепадом і середньостогівських у широкому розумінні мисливсько-пастушких чи переважно пастушких культур (новомихайлівська, квітнянська та ін.) степу та лісостепу ⁵⁸. Це не узгоджується з ідеєю грізних степових наїзників і вимагає іншого пояснення появи трипільських міст-фортець. Вони могли з'явитися внаслідок конфліктів, обумовлених зростанням населення, що призводили до перерозподілів території як між різними групами трипільців, так і трипільців та степовиків, відносини з якими мали бути і мирними та взаємовигідними, і ворожими ⁵⁹. Ці степовики мали битися пішки, як близькосхідні степовики, що вторглися до Дворіччя в першій половині (протоакадці) та до Дворіччя й Сирії наприкінці III тис. до н. е. (амореї) ⁶⁰. Подальший занепад трипільської цивілізації, коли в ряді місцевостей землеробство з корівництвом змінилось вівчарством, міг бути зумовлений не навалом кінних кочовиків, а екологічною кризою внаслідок попереднього перенаселення, виснаження землі і перетворення лісостепів на степи; землероби відступали, залишаючи непридатні землі скотарям, що приходили на новостворені пасовища зі сходу, або ж виникали на місці з учорашніх землеробів ⁶¹. Це тим ймовірніше, що скотарські степові культури занепали, як зазначалось, водночас з трипільською. Зростання посушливості клімату ⁶² та ще малозрозумілий феномен «згасання пасіонарності етносів» ⁶³ теж могли відіграти неабияку роль в цьому занепаді.

7.6. Початкова експансія індоєвропейських народів мала бути пов'язана з наїзництвом, бо відбувалась до «доби колісниць» ⁶⁴. Це зовсім не обов'язково: безліч експансій на усіх континентах здійснилося без допомоги коня та й взагалі без відчутних переваг в озброєнні. В тому числі й підкорення країни Хатті індоєвропейцями-хеттами на початку II тис. до н. е.; всупереч помилковим твердженням, хетти не мали легких колісниць, запряжених кінсьми, ні в цей час, ні дещо пізніше, аж поки не навчилися виїздити колісничих коней від мітаннійців ⁶⁵.

7.7. Кінська тема в образотворчому мистецтві. Це перш за все скіпетри скелянської та ямної культур з кам'яними наверхами у формі кінських голів. Думку, що на них іноді зображено збрую ⁶⁶, поділяють не всі ⁶⁷. Навіть якщо ця думка вірна, збруя може вказувати не на верхових, а на в'ючних чи тяглових коней, що впрягались до волокуш чи саней. Ідея появи кінноти в нео- та енеоліті не узгоджується з відсутністю зображень вершників, що може бути наслідком як відсутності верхової їзди, так і того, що вершництво ще не мало воєнного значення. Показово й те, що культ коня в степових племен відтісняє культ бика лише з поширенням кінської колісниць при переході до середньої бронзи ⁶⁸.

7.8. Неузгодженість ідей з історичним контекстом, за яким бойова колісниця скрізь передувала кінноті, та фактами, які демонструють, що степове скотарство нео- та енеоліту було не кінно-кочовим, як вважалось ⁶⁹, а осілим або відгінним і поєднаним з землеробством ⁷⁰. Якби кіннота справді з'явилась тоді у Великому Степу, якби дереївці, ямні чи інші племена IV чи III тис. до н. е. полювали та воювали верхи, вони б не тільки повністю оволоділи степами, а й увірвалися б до держав, що мали писемність, випередивши на ряд століть колісничний арійсько-кассито-гіксоський (друга чверть II тис. до н. е.) та кавалерійський кіммерійсько-скіфський (VIII—VII ст. до н. е.) «рейди».

8. Чи існувало в нео- та енеоліті «просте» вершництво? Цього, за наявними даними, не можна ні заперечити ні підтвердити. Вважається, що випасати коней пішому неможливо ⁷¹. Але не виключено, що на початку одомашнення сплутували ноги усім без винятку коням, по досягненні ними відповідного віку. Або трохи калічили тих тварин, яких не використовували для роботи. Можливо, верхи почали їздити не на конях, а на більш спокійних тваринах, таких як віслюки (рис. 2, 3), чи воли.

9. Бронзова доба: вік колісниць, чи також і кінноти? Перші близькосхідні колісниць (III тис. до н. е.) були малоефективні як внаслідок конструкції (важкі, з суцільними колесами), так і тому, що були запряжені «не тими» тваринами (биками, волами, віслюками, онаграми, онагро-віслючими гібридами); проникнення

запряжених волами возів і таких колісниць до Великого Степу (ямна та катакомбна культура) та коня до Близького Сходу спочатку не вплинуло на військову справу⁷². Коні у важких упряжках не реалізували швидкості, але поступались волам силою й витривалістю, а їздити верхи на коні не вважалося шляхетним. Зокрема, збереглося звернення до Зіміріліма, царя держави Марі (Дворіччя, XVIII ст. до н. е.), де сказано, що їзда на «мулі» (онагро-ослії) чи колісниці личить, а верхи на коні — не личить цареві⁷³. Революцією у військовій справі стала поява між 1750 та 1600 рр. до н. е. маневрової колісниці на легких колесах зі шпичками, запряженої кіньми⁷⁴. Винайдена в середовищі індоіранців, чи навіть суто індоаріїв, вона швидко розповсюдилась і в «культурних» країнах від Середземномор'я до Китаю, і по Великому Степу Євразії, де справжніх кочовиків-кіннотників не було. Ідея, за якою останні вже існували і вибили зі Степу осідлих аріїв, що мали колісниці, змусивши тих податись до півдня⁷⁵, не є обгрунтованою: степове скотарство аж до IX ст. до н. е. залишалось відгінним і поєднаним із землеробством, а колісниці і в глибині степів залишались основною зброєю⁷⁶. Зокрема, від пониззя Дунаю до Заураля, племена катакомбної й інших культур, що мали коней, але не мали легких колісниць, були в XVII—XVI ст. до н. е. асимільовані або витіснені племенами багатоваликової культури, котрі воювали на таких колісницях⁷⁷. З середини II тис. до н. е. така колісниця з'являється також у Центральній і Західній Європі⁷⁸.

Іншими словами, експансія колісничих аріїв (чи племен, які запозичили від них колісницю) відбувалась не тільки в зафіксованому писемними джерелами південному напрямку. У цьому плані цікава знахідка бойової колісниці з суцільними дисковими колесами в кургані Тягунова Могила Дніпропетровської області (катакомбна культура, кінець III, або початок II тис. до н. е.)⁷⁹. Це означає, що і за межами «писемних цивілізацій» до появи легких, воювали на важких колісницях, котрі ще менш здатні змагатися з кавалерією, ніж легкі колісниці. За всіма наявними даними колісниця використовувалась для війни й полювання у різних країнах Євразії та Африки, не маючи верхового коня за суперника протягом кількох сотень років⁸⁰. Твердження, ніби в хурритів і у Єгипті ще до гіксосів кавалерійські частини існували поряд із колісничими, або й раніше останніх і в цілому теорія «паралельного освоєння колісниці і верхового коня»⁸¹ ґрунтуються на нечисленних зображеннях вершників бронзової доби, здебільшого незброєних (рис. 2, 4, 5). Насправді ж верхи тоді їздили лише пастухи, розвідники та гінці, іноді — втікачі з поля бою (рис. 2, 5)⁸². Це переконливо ілюструє, що засвоєння «простого» вершництва ще не створило кінноти. Нема підстав гадати, що за межею «цивілізацій» було інакше. Степові культури XVI—X ст. до н. е. (зрубна, андронівська, сабатинівська, білозерська) все ще не знали кінноти і ґрунтувалися на відгонному скотарстві та землеробстві⁸³. У XIII—XII ст. до н. е. вихідці з Північного Причорномор'я, Південно-Східної та, можливо, Центральної Європи взяли участь у русі «народів моря», котрі мали колісниці, але не кінноту⁸⁴.

Те, що кінь на воєнному поприщі раніше виявив себе в запряжній, а не у верховій, іпостасі не є випадковим. Колісничий боєць кидає дротики або стріли, не турбуючись про коней, котрими править візничий. Наїзник повинен водночас і всидіти на баскому коні, і правити ним, і ефективно діяти зброєю. Для цього потрібна більша, ніж для колісничного бійця, ступінь координації рухів і швидкості реакції, не кажучи вже про специфічні майстерність і вправність. Вміння та навички кінного бою не могли бути швидко винайдені одиницями, а потім засвоєні багатьма на необхідному рівні, бо потрібно було ще розробити відповідну систему тренування коней та наїзників. Завдання наїзників на той час ще більш ускладнювалось відсутністю стремен, які були винайдені, скоріш за все, у Китаї вже за нашої ери, а у Європу привнесені лише аварами⁸⁵ та сідла, котре з'явилося на початку I тис. до н. е. у Великому Степу Євразії. Лише в цей час, і саме в останньому регіоні, навички наїзництва стали надбанням основної маси населення, що й перетворило його на справжніх, а не примарних кінних номадів з їхньою грізною тактикою кінних лучників⁸⁶. Саме відсутністю кавалерії можна пояснити застосування бойових колісниць.

10. Ранньозалізна доба: народження справжньої кавалерії. Кіннота достовірно з'являється на полі бою лише з IX ст. до н. е. в ассірійців та деяких їхніх

противників (рис. 3, 1—3)⁸⁷. Спочатку у кінного стрільця був кінний помічник, який правив конем бійця, щоб той мав обидві руки вільними⁸⁸. Це схоже на колісничних бійця та візничого, що пересіли на коней. Така кіннота й виникла з колісниць. Один із факторів її появи — гірські походи, коли колісники розбирались, а колісничі їхали верхи⁸⁹. Інший — численні випадки поломок колісниць, їх загрузання в багнюці, пошкоджень одного з коней у бою, коли воїни звільняли коней і намагались їх використати для продовження бою чи втечі (рис. 2, 5). «Зпарена кіннота» мала допоміжні функції щодо колісниць і призначалася переважно для переслідування розбитого ворога⁹⁰. Вона, як і колісники, виявилась неефективною проти кінноти кіммерійців та скіфів, що увірвалися до Передньої Азії наприкінці VIII—VII ст. до н. е. Їх масова кінно-стрілкова тактика була, як зазначалось, задовго до цього часу винайдена типовими степовими кочовиками, що сформувалися лише на початку I тис. до н. е.⁹¹ Вони першими винайшли сідла й навчилися майстерно користуватися луком, дротиком, списом і мечем, сидючи на коні. Відсутність стремен компенсували спритність і навички, котрі опановувались під час наполегливих тренувань під керівництвом досвідчених наставників. Можливо, ремінь, що кріпив поперек кіммерійського лучника до надгруддя коня (рис. 3, 4), збільшував надійність посадки при стрільбі у вершника, ще не досить спритного, щоб обійтись без цього пристосування. В цьому зв'язку цікаво, що кіммерійці, при переважанні у них кінноти, все ще мали і колісники⁹², про які в скіфів вже нема жодної згадки.

Держави, що протистояли першим кінним номадам, були знищені (Фригія), дуже ослаблені (Урарту) або вистояли, мавши власну кавалерію нового типу, початок якій поклали найманці і наставники з тих самих кіммерійців та скіфів (Лідія, Ассірія, Мідія)⁹³. Як наслідок, ассірійські та мідійські наїзники VII ст. до н. е. досконало оволоділи навичками далекого (рис. 3, 6) та близького (рис. 3, 5) верхового бою і полювання при одночасному управлінні конем за допомогою шенкелів та колін⁹⁴. Колісники не змогли змагатися з такою кіннотою; за перської доби вони виходять з масового використання в Передній Азії.

В інших регіонах кіннота також з'являється після колісниць, слідом за чим витісняє їх де швидко, де поступово; найдовше колісниця конкурувала з кіннотою там, де не було контакту з кінними лучниками Великого Степу (Індія X—II, кельти V—I ст. до н. е.)⁹⁵. Зокрема, перевага вправних кінних лучників над колісничими виявилась у битві Олександра Македонського з царем Пором⁹⁶.

Висновки. 1) Спроби приручення коней для використання в полюванні (метод манка) і, можливо, для роботи, а також винайдення деяких елементів упряжі вірогідно мали місце ще в палеоліті. 2) Це приручення, однак, не надавало значної користі в донеолітичних природних і соціальних умовах, чому й не отримало широкого розповсюдження. 3) Верховна їзда в палеоліті або не була освоєна, або не досягла наїзницького (тобто достатнього для використання в мисливських та воєнних цілях) рівня, внаслідок чого не набула поширення і згодом була забута. 4) Тому припущення про існування в палеоліті «кінних номадів» і їх можливу роль у вимиранні великих тварин плейстоцену слід відкинути. 5) Справжнє і незворотне одомашнення коней відбулось в неоліті далеко від близькосхідного та інших центрів давніх цивілізацій. 6) Найдавніші на даний момент (неолітичні, 6—7 тис. років тому) залишки домашніх коней відомі з територій України та Молдавії. 7) Голоценові тарпани є наслідком метисації первісно диких та здичавілих домашніх коней при домінуванні «крові» перших. 8) До винайдення колеса та плугу домашніх коней могли використовувати в якості: а) м'ясної та молочної худоби; б) попередників, що покращували умов випасу рогатої худоби; в) манків при полюванні на диких коней; г) в'ючних та запряжних (до саней та волокуш) тварин. 9) Можливість верхокінної їзди в нео- та енеоліті не може бути відкинута або доведена на сучасному рівні знань. Але навіть якщо вона тоді існувала, її рівень був недостатнім для використання верхового коня у полюванні та в військовій справі. 10) Останнє вірно також для бронзової доби (II тис. до н. е.), коли верхова їзда існувала, але кінноти, всупереч деяким твердженням, не було. 11) Є зв'язок між успіхами конярства та експансією індоевропейських племен. Але експансія ця була тривалою і багатоступеневою, пов'язаною з відкриттям та впровадженням тих чи інших досягнень, а не спалахоподібною, як у деяких індійських племен Америки в XVI — поч. XIX ст., котрі

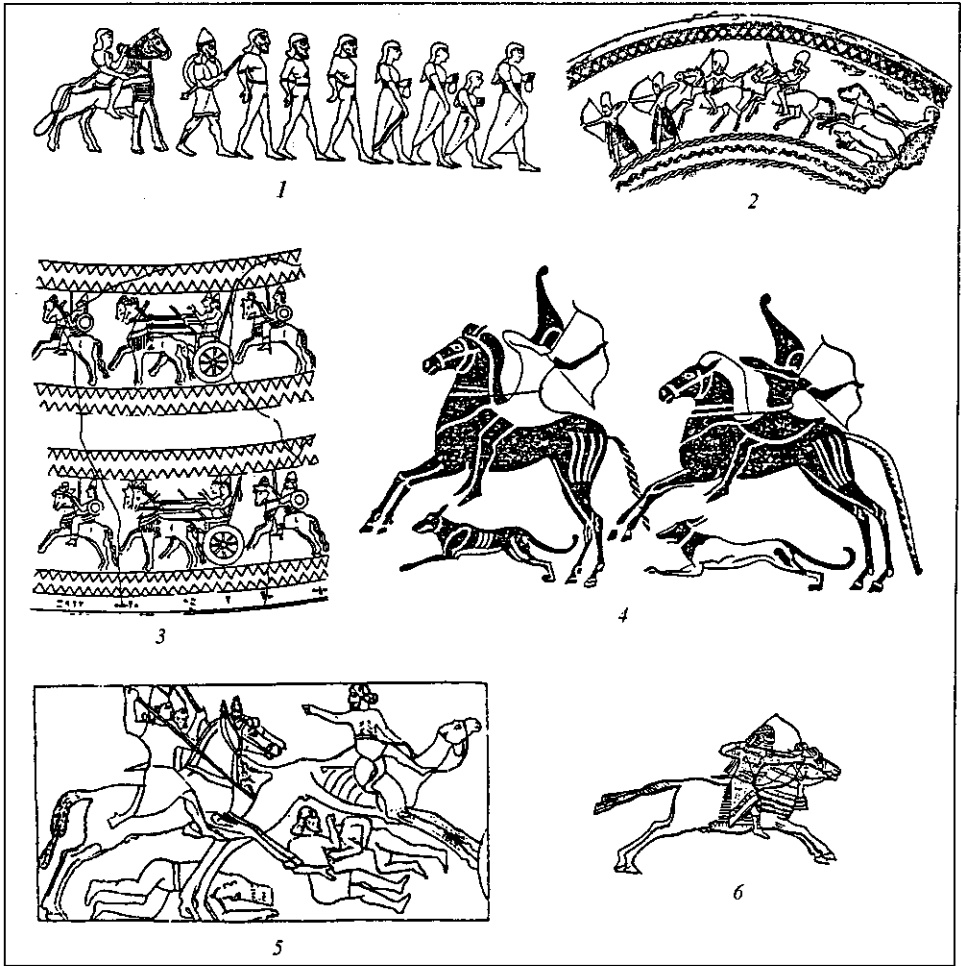

Рис. 3. Деякі зображення найдавніших наїзників: кінний та піший наглядачі за полоненими, деталь ассирійського барельєфу IX ст. до н. е. (1); кінні воїни, вигравійовані на фінікійській срібній чаші з Кіпру, перша половина I тис. до н. е. (2); урартські кіннотники та колісничі, чеканка на шоломі царя Агрішті I, VIII ст. до н. е. (3); кіммерійські кінні стрільці з етрусської вази VI ст. до н. е., що є копією давнішої грецької вази (4); ассирійські кіннотники в бою з бедуїнами з барельєфу VII ст. до н. е. (5); ассирійський кінний стрілець з барельєфу VII ст. до н. е. (6).

перейняли в європейців ідеї та техніку верхової їзди та верхокінного бою у «готовому» вигляді. Найзначніша за темпами експансія індоєвропейців відбулась не внаслідок первинного приручення коней або винайдення «простої» (не «наїзницької») верхової їзди, а внаслідок появи легкої колісниці, запряженої кіннями. 12) Розквіт колісниць за бронзової доби був обумовлений саме відсутністю кінноти, перш за все кінних лучників. 13) Останні вперше з'явилися в степах Євразії на початку VIII ст. до н. е., або невдовзі до нього, разом з появою тут справжніх кінних кочовиків. Можливість набагато ранішої їх появи повністю виключена, бо тоді племена кінних лучників неминуче увірвались би до «культурних країн», як зробили це у VIII—VII ст. до н. е. кіммерійці та скіфи*.

Автори глибоко вдячні шановним колегам: Н. С. Котовій, О. В. Симоненку, С. В. Смирнову, В. В. Отроценку, Ю. Я. Рассамакіну, Д. Я. Телегіну, Ю. В. Кухарчуку, О. О. Яневичу, Г. М. Двойносу, Ю. А. Семенову, А. Г. Котенку, І. В. Довгалю, І. В. Загороднюку, Д. Ентоні (США), Р. Ролле (Німеччина), Ф. Сармелі (Франція) за консультації, поради та іншу допомогу при підготовці цього повідомлення, а також Марині Таращук, котра звернула нашу увагу на важливість вирішення питання про початок верхокінних полювань для встановлення причин вимирання ряду великих тварин у плейстоцені та голоцені.

¹ *Anthony D., Telegin D. Y. & D. Brown.* The origin of horseback riding // *Scientific American.* — 1991. — N 12. — P. 94.

² *Авдиев В. И.* История Древнего Востока. — М., 1953. — С. 231, 234, 257, 343, 438; *Всемирная История* (под ред. И. Лурье и М. Полтавского). — М., 1955. — Т. I. — С. 261, 262, 300, 316, 328, 343, 351, 392, 418, 441, 454—458, 505; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974. — С. 4, 5, 26, 41, 123; *Садаев Д. Ч.* История древней Ассирии. — М., 1979. — С. 66—67, 69, 82, 84, 143, 204—205; *Герни О. Р.* Хетты. — М., 1987. — С. 95—97; *Тараторин В. В.* Конница на войне. — Минск, 1999. — С. 5.

³ *Bahn P. G.* The «unacceptable face» of the West European Upper Palaeolithic // *Antiquity.* — 1978. — 52, N 206. — P. 186—190; *Leakey R. E.* La naissance de l'homme. — Paris, 1981. — P. 193—195; *Ламберт Д.* Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. — Л., 1991. — С. 201; *Лундبلاد Я.* Ты, я и первозданный. — М.: Прогресс, 1991. — С. 32.; *Benecke N.* Mensch-Tier-Beziehungen in Jung- und Spätpalaeolithikum // *Man and environment in the Palaeolithic.* H. Ullrich (ed.), E.R.A.U.L. — 1995. — 62. — S. 78, 79.

⁴ *Bahn P. G.* Op. cit. — P. 186, 189; *Leakey R. E.* Op. cit. — P. 195; *Bahn P. G.* Crib-biting: tethered horses in the Paleolithic? // *World Archeology.* — 1980 b. — 12, N 2. — P. 212—217.

⁵ *Bahn P. G.* — Crib-biting... — P. 216; *Ламберт Д.* Указ. соч. — С. 201; *Leakey R. E.* Op. cit. — P. 195.

⁶ *Лундبلاد Я.* Указ. соч. — С. 32.

⁷ *Томирдиаро С. В.* Изменение физико-географической обстановки на Восточно-Азиатских равнинах близ границы плейстоцена и голоцена как главная причина вымирания мамонтового комплекса терифауны // *Мамонтовая фауна и среда ее существования в антропогене СССР.* — Л., 1977. — С. 70.

⁸ *Cartailiac, 1905 et al.* — cyt. by *Bahn P. G.* The «unacceptable... — P. 186—187; *Шнирельман В. А.* Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 13; *Buisson D., Fritz C., Kandel D., Pincon G., Sauvet G., Tosello G.* Les contours decoupees de tetes de chevaux et leur contribution a la connaissance du Magdalenien moyen // *Antiquites Nationales.* — 1996. — 28. — P. 99—128.

⁹ Щоб отримати повне враження про цю реалістичність, дивіться фото, за яким зроблено наш рис. 1, 5 в *Bahn P. G.* The «unacceptable... — Plate XXVIa.; *Ibid.* — P. 187—190; *Leakey R., 1981.* — Op. cit. — P. 193—196; *Ламберт Д.* Указ. соч. — С. 201; *Benecke N.* Op. cit.; *Buisson & al., 1996* Op. cit.

¹⁰ *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л., 1979. — С. 118.

¹¹ *Littauer M. A.* Horse sense or nonsense? // *Antiquity.* — 1980. — 54, N 211. — P. 139—140; *Putshkov P. V., Zhuravlev O. P.* Stone Age and Copper Age Cavalry: Fact or Fiction? // *Лошадь Пржевальского (Equus przewalskii Pol., 1881).* Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to *Vestnik zoologii*]. — P. 173—179.

¹² [15] *Leakey R. E.* Op. cit. — P. 193—195; *Ламберт Д.* Указ. соч. — С. 201.

¹³ *Littauer M. A.* Op. cit. — P. 140.

¹⁴ *Bahn P. G.* The «unacceptable... — P. 186, 189; *Bahn P. G.* Reply to M. A. Littauer // *Antiquity.* — 1980a. — 54, N 211. — P. 140—142.

¹⁵ *Тараторин В. В.* Указ. соч. — С. 113—114.

¹⁶ *О. В. Симоненко,* усне зауваження.

¹⁷ *Шнирельман В. А.* Происхождение... — С. 190—202; *Anthony & al.* Op. cit. — 98.

¹⁸ *Авдиев В. И.* История... — С. 438; *Всемирная...* — С. 262, 519, 520, 528—533; *Монгайт А. Л.* Археология... — С. 4, 5, 26, 41, 123; *Садаев Д. Ч.* История... — С. 143; *Герни О. Р.* Хетты... — С. 95; *Отроченко В. В.* Степи Причорномор'я в епоху енеоліту та бронзи // *Золото степу. Археологія України.* — Київ / Шлезвіг: Ін-т Археології НАН України та Археологічний музей Ун-ту Крістіана-Альбрехта. — 1991. — С. 50; *Мурзін В. Ю.* Кіммерійці та скіфи // *Там же.* — С. 57; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 7.

¹⁹ *Пучков П. В.* Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: предполагаемый механизм кризиса. — Киев (Препринт Ин-та зоологии), 1989. — С. 12—29; *Пучков П.* Вымирания американских коней у пизньому плейстоцені: старіння таксону чи біоценотична криза // *Ойкумена.* — 1991. — № 3. — С. 47—59; *Putshkov P. V.* Were the mammoths killed by the warming? (Testing of the climatic versions of Wurm extinctions). — Kyiv: The Schmalhausen Institute of Zoology, 1997 [Supplement N 4 to *Vestnik zoologii*]. — P. 3—74; *Putshkov P. V.* End Pleistocene horse extinctions problem: Panbitic approach // *Лошадь Пржевальского (Equus przewalskii Pol., 1881).* Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to *Vestnik zoologii*]. — P. 167—172.

²⁰ Там же.

²¹ *Всемирная...* — С. 229, 232 та ін.; *Боголюбовский С. Н.* Происхождение и преобразование домашних животных. — М., 1959. — С. 492; *Шнирельман В. А.* Происхождение... — С. 45—68; *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 31—80, 91, 94, 117, 157; *Герни О. Р.* Хетты... — С. 95; *Levine M. A.* The origins of horse husbandry on the Eurasian steppe // *Late prehistoric of the Eurasian steppe.* — Cambridge. — 1999. — P. 5—57.

²² Бібікова В. І. До історії доместики коня на південному сході Європи // Археологія. — 1969. — 22. — С. 55—67; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА. — 1970. — № 161. — С. 183—204; Peske L. Domesticated horses in Lengyel culture // Internationales Symposium uber die Lengyel-Kultur. — Nitra-Wien, 1986. — P. 221—226; Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 3—17; Кузьміна І. Е. Лошади Северной Евразии от плейстоцена до современности. — С.-Петербург, 1997. — С. 173—174, 188—189.

²³ Журавльов О. П., Котова Н. С. Вказ. праця. — С. 3—17; Котова Н. С. Неолітична епоха // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 176, 177, 180.

²⁴ Журавльов О. П., Котова Н. С. Вказ. праця. — С. 7, 9, 10; Кузьміна І. Е. Указ. соч. — С. 173—174, 188—189.

²⁵ Там же.

²⁶ Жеребці тарпанів аж до кінця свого існування (XIX ст.) при кожній нагоді відганяли домашніх кобил у свої табуни, перемагаючи свійських жеребців, хоч ті й були більші за розмірами. Гібриди домашніх коней і тарпанів, домашніх коней і, з деякими застереженнями, коней Пржевальського, плодючі в будь-якому поколінні, на відміну від неплодних уже в першому поколінні гібридів коней з віслюками (мули та лошаки), куланами або зебрами (Боголюбский С. Н. Указ. соч. — С. 468, 473, 475; Steklenev E. P. Reproductive characters of Przewalsky's horse and domestic horse hybrids // Лошадь Пржевальского (Equus przewalskii Pol., 1881). Проблемы сохранения и возвращения в природу [Supplement N 11 to Vestnik zoologii]. — P. 202—203). Відсутність або низька ефективність механізмів, котрі заважають метисації, є вказівкою на належність «справжніх» або кабаллоїдних коней (тобто не зебр, віслюків та куланів) до єдиного біологічного виду.

²⁷ Кузьміна І. Е. Указ. соч. — С. 60—110, 173, 174, 188—192.

²⁸ Боголюбский С. Н. Указ. соч. — С. 484—485, 487.

²⁹ Кузьміна І. Е. Указ. соч. — С. 60—64, 104—110, 173, 186, 190—193.

³⁰ Edwards W. E. The Late Pleistocene extinctions and diminution in size of many mammalian species // Pleistocene extinctions. The search for a cause. — New Haven and London: Yale Univ. Press, 1967. — P. 141—154. (Edwards, 1967)

³¹ Дикі кози та вівці взагалі не жили в степах та лісостепах Євразії, а тутешні тури лише почасти вплинули на генотип вже одомашнених корів, нащадків передньоазійських турів. Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 190—202; Шнирельман В. А. Возникновение... — С. 31—80, 91—92, 163—177, 187—188, 377—381; Anthony & al. Op. cit. — 95.

³² Levine M. A. The origins... — P. 8, 25—27.

³³ Ibid. — P. 29; Боголюбский С. Н. Указ. соч. — С. 493; Tserendeleg J. pers. comm. in 1999.

³⁴ Быков Б. А. Геоботаника. — Алма-Ата, 1957. — С. 137—138.

³⁵ Так використовували трипільці волів до появи коліс. Див. Круц В. О. Енеоліт та бронзовий вік. Розділ І. Розділи I—IV (частини, присвячені землеробам) // Давня історія України. Т. 1. — К., 1997. — С. 260, 262. Цілком можливо, що на схід та північ від трипільського регіону так користувалися кіньми.

³⁶ Коні дозволяють вести себе за недоуздок людині набагато легше, ніж їхати на собі верхи. В цьому легко переконатися в наш «післяперебудовний» час, коли в українських селах значно зросло поголів'я коней. Кожен кінь дозволяє себе вести, нерідко навіть незнайомій людині, але далеко не на кожному можна їздити навіть хазяїну (особисті спостереження О. П. Журавльова).

³⁷ Putshkov P. V., Zhuravlev O. P. Op. cit.

³⁸ Anthony & al. Op. cit. — P. 94—100.

³⁹ Anthony, 1996 за Levine M. A. The origins... — P. 37, 39.

⁴⁰ Anthony & al. Op. cit. — P. 94, 95.

⁴¹ Levine M. A. The origins... — P. 17, 18.

⁴² Усні повідомлення Д. Я. Телегіна та Ю. Я. Рассамакіна.

⁴³ Anthony & al. Op. cit. — 96—98.

⁴⁴ Ibid. — С. 96; Levine M. A. The origins... — P. 9—14; Тараторин В. В. Конница... — С. 113—114.

⁴⁵ Бібікова В. І. Вказ. праця. — С. 65; Отроценко В. В. Вказ. праця. — С. 43.

⁴⁶ Levine M. A. Dereivka and the problem of horse domestication // Antiquity. — 1990. — 64. — P. 738, 739; Levine M. A. Social evolution and horse domestication // Trade and Exchange in Prehistoric Europe. — Oxford, 1993. — P. 135—141; Levine M. A. The origins... — P. 37.

⁴⁷ Putshkov P. V., Zhuravlev O. P. Op. cit. — P. 175.

⁴⁸ Levine M. A. Dereivka... — P. 727, 728; Anthony & al., Op. cit. — P. 98.

⁴⁹ Putshkov P. V., Zhuravlev O. P. Op. cit. — P. 176.

⁵⁰ Шнирельман В. А. Происхождение... — С. 190—202.

⁵¹ Anthony & al. Op. cit. — P. 96, 98, 100.

⁵² Рассамакін Ю. Я. Енеоліт та бронзовий вік. Розділ І. Глави 1—4 (частини, присвячені скотарям) // Давня історія України. Т. 1. — Київ, 1997. — С. 275—281, 319—322, 341—343.

- ⁵³ *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 279, 329; *Putshkov P. V., Zhuravlev O. P.* Op. cit. — P. 176.
- ⁵⁴ *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 319—322, 325, 343; *Levine M. A.* The origins... — P. 5, 17.
- ⁵⁵ *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 43—46; *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 295, 299, 323—325, 329—330, 346—347; *Levine M. A.* The origins... — P. 10—11.
- ⁵⁶ *Anthony et al.* Op. cit. — P. 100; *Круц В. О.* Енеоліт... — С. 242—243.
- ⁵⁷ *Круц В. О.* Енеоліт... — С. 237; *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 289—291; *Levine M. A.* The origins... — P. 5.
- ⁵⁸ *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 294.
- ⁵⁹ *Круц В. О.* Енеоліт... — С. 242—245; *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 277—279, 341—343; *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Бронзовий вік // *Давня історія України.* Т. 1. — К., 1997. — С. 488—489.
- ⁶⁰ *Всемирная...*, 1955: 192, 199, 216, 219; *Садаев Д. Ч.* История... — С. 42, 49.
- ⁶¹ *Круц В. О.* Енеоліт... — С. 242—247, 340.
- ⁶² *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 322, 325.
- ⁶³ *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера земли. — Л., 1990. — 528 с.
- ⁶⁴ *Gimbutas* — цит. за *Levine M. A.* The origins... — P. 5; *Anthony et al.* Op. cit. — P. 96, 98, 100.
- ⁶⁵ *Герни О. Р.* Хетты... — С. 19, 20, 95, 96.
- ⁶⁶ *Anthony et al.* Op. cit. — P. 96.
- ⁶⁷ *Levine M. A.* The origins... — P. 10; *О. В. Симоненко*, усне повідомлення в 1999.
- ⁶⁸ *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 499, 524.
- ⁶⁹ *Бібікова В. І.* Вказ. праця. — С. 65—66.
- ⁷⁰ *Журавльов О. П., Котова Н. С.* Вказ. праця. — С. 3—11; *Котова Н. С.* Неолітична епоха // *Давня історія України.* Т. 1. — К., 1997. — С. 175—199; *Рассамакін Ю. Я.* Енеоліт... — С. 317—324.
- ⁷¹ *Levine M. A.* Dereivka... — P. 729; *Levine M. A.* The origins... — P. 10; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 35; *О. В. Симоненко*, усне повідомлення в 1999 р.
- ⁷² *Всемирная...*, 1955. — С. 204; *Герни О. Р.* Хетты... — С. 95—96; *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 46; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 7—11.
- ⁷³ *Levine M. A.* The origins... — P. 9, 10.
- ⁷⁴ *Всемирная...* — С. 262; *Монгайт А. Л.* Археология... — С. 26, 41, 123; *Герни О. Р.* Хетты... — С. 95; *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 46—47; *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 409, 412; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 5—34.
- ⁷⁵ *Тараторин В. В.* Конница... — С. 36.
- ⁷⁶ *Всемирная...* — С. 454—458, 528—529; *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 403, 440—452.
- ⁷⁷ *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 47; *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 409—412.
- ⁷⁸ *Монгайт А. Л.* Археология... — С. 5.
- ⁷⁹ *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 46—47.
- ⁸⁰ *Там же.* Дивіться також примітки (°) та (18).
- ⁸¹ *Боголюбский С. Н.* Указ. соч. — С. 83—85; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 35—37.
- ⁸² *Всемирная...* — С. 351; *Садаев Д. Ч.* История... — С. 66—67, 69, 82, 84, 143, 204—205; *Герни О. Р.* Хетты... — С. 95—97; *Levine M. A.* The origins... — P. 9, 10; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 36.
- ⁸³ *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 48—49; *Березанська С. С., Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 419, 440—452.
- ⁸⁴ *Там же; Всемирная...* — С. 354, 355; *Монгайт А. Л.* Археология... — С. 65.
- ⁸⁵ *Rolle R. & M. V. Gorelik.* Panzerreiter in den nordpontisch-kaspischer Steppen // *Золото степу.* Археологія України. — Київ / Шлезвіг: І-нт Археології НАН України та Археологічний музей Ун-ту Крістіана-Альбрехта. — 1991. — С. 362; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 155.
- ⁸⁶ *Всемирная...* — С. 528—533; *Отроценко В. В.* Вказ. праця. — С. 50; *Мурзін В. Ю.* Вказ. праця. — С. 57; *Мурзін В. Ю.* Кіммерійці // *Давня історія України.* Т. 2. — К., 1998. — С. 18.
- ⁸⁷ *Авдиев В. И.* История... — С. 438, 466; *Всемирная...* — С. 519, 520; *Садаев Д. Ч.* История... — С. 87, 88, 95, 116, 117.
- ⁸⁸ *Садаев Д. Ч.* История... — С. 143; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 55.
- ⁸⁹ *Садаев Д. Ч.* История... — С. 95, 116.
- ⁹⁰ *Там же.* — С. 94, 95, 123.
- ⁹¹ Дивіться примітку (86).
- ⁹² *Махортих С. В.* Кіммерійці на Північному Кавказі // *Золото степу.* Археологія України. — Київ / Шлезвіг, 1991. — С. 72.
- ⁹³ *Всемирная...* — С. 509—510, 522, 524, 528—533; *Мурзін В. Ю.* Вказ. праця. — С. 57; *Мурзін В. Ю.* Кіммерійці... — С. 14, 15; *Тараторин В. В.* Конница... — С. 56, 57.

⁹⁴ Авдиев В. И. История... — С. 533; Садаев Д. Ч. История... — С. 96, 140, 143-144, 154.

⁹⁵ Монгайт А. Л. Археология... — С. 278; Тараторин В. В. Конница... — С. 31—34, 68.

⁹⁶ Арриан. Поход Александра. — М., 1993. — С. 180—184.

⁹⁷ MacFadden B. J. «Eohippus» to *Equus*: fossil horses in the Yale Peabody Museum (без сторінок та дати).

П. В. Пучков, О. П. Журавлев

СУЩЕСТВОВАЛИ ЛИ ВСАДНИЧЕСТВО И КОННИЦА В КАМЕННОМ, МЕДНОМ И БРОНЗОВОМ ВЕКАХ?

Попытки приручения отдельных особей лошадей предпринимались уже в позднем палеолите, вероятно для использования как манков для охоты за дикими лошадьми и для перетаскивания тяжестей; тогда же были изобретены недоуздки и уздечки без удила. Широкого распространения эта практика не получила. Она, вопреки некоторым утверждениям, не дала начала всадничеству, по крайней мере на уровне, достаточном для использования на войне и охоте. Изменение расового типа диких коней в голоцене (измельчание и др.) сравнительно с плейстоценом отчасти есть следствие длительного преследования человеком и конкуренции со стороны домашних копытных. Тарпаны суть результат смешения первично диких и одичавших коней при доминировании «крови» первых. Древнейшие пока остатки домашних лошадей известны из позднего неолита (6—7 тыс. лет назад) Украины и Молдавии. До изобретения колеса и плуга домашних коней могли использовать как мясной и молочный скот, как животных, улучшающих условия выпаса коров, коз и овец, так и манков при охоте на диких коней, как вьючный скот либо впрягать в сани и волокуши. Время и обстоятельства появления всадничества неясны, но ее уровень, бесспорно, оставался недостаточным для эффективного применения на войне и охоте вплоть до начала I тыс. до н. э., что и сделало возможным широкое распространение во II тыс. до н. э. усовершенствованных боевых колесниц на конской тяге. Впоследствии настоящая конница вытесняет колесницы. В статье рассмотрены ключевые моменты вышеупомянутых процессов.

P. V. Puchkov, O. P. Zhuravl'ov

DID HORSE-RIDING AND CAVALRY EXIST THROUGHOUT STONE COPPER, AND BRONZE AGES?

Attempts to tame horses for use as meat, decoy, and, probably, draft animals as well as the invention of some elements of gear (halter, bridle without bit) took place still during the Upper Paleolithic time. Such a taming gave no origin to riding or, at least, to the level sufficient for the military and hunting use. The Holocene changes of wild horse racial type (dwarfing, etc.), as opposed to the Pleistocene one, took place partially due to the long persecution from human hunters and due to the competition with domestic herds. The Holocene wild horses (tarpan) appeared owing to the metisation of originally wild and feral horses, though natural selection acted in favor of «wild type» features. The most ancient (by now!) remains of domestic horses are known from the Late Neolithic (6—7 thousand years BP) sites of Ukraine and Moldavia. Before the invention of wheel and plough, domestic horses were probably used as meat, milk, pack, and track (they were set to sledge or to other sort of wheel lacking transport) animals. They could be useful also as decoys for hunt on wild horses as well as the pasture predecessors ameliorating the pastures for cows, sheeps, and goats. It is not clear when and how the horseback riding was originated; it could be invented at the territory of the present-day Ukraine or somewhere else within the Eurasian steppe or forest-steppe region at any time from the Neolithic to the beginning of the Bronze Age. However, it is certain that, for a long time, it remained to be a rather primitive ('rustic') way of riding sufficient for herding, etc. but not for direct military and hunting aims. Only due to the absence of true cavalry, the light horse-drag war charriots could spread so vast during the Bronze Age (II millennium BC), whereas the mounted horses were used then only by herdsmen, scouts, messengers, etc. The situation began to change only at the beginning of the I millennium BC, when the necessary military horsemanship progress took place. Only from this moment, the veritable cavalry began everywhere to oust war charriots sooner or later. The key points of the above-mentioned processes are considered in this article.

Одержано 04.05.2000